

Віктор Атаманенко

РОЗВИТОК ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСТРОГА В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVI – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII СТ. (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОПИСІВ МІСТА)

Стаття присвячена розгляду інформативних можливостей описів Острога останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. при дослідженні проблем урбаністики, історичної топографії та соціотопографії. Робиться спроба виділити основні напрямки просторового розвитку одного з найбільших міст Волині вказаного періоду.

Ключові слова: статистичні документи, податкова документація, інвентарні описи, просторова організація та розвиток, топографія, соціотопографія, Остріг, ринкова площа, вулична мережа, передмістя.

Статья посвящена рассмотрению информационных возможностей описаний Острога последней четверти XVI – первой четверти XVII вв. При исследовании проблем урбанистики, исторической топографии и социотопографии Делается попытка выделить основные направления пространственного развития одного из наибольших городов Волины указанного периода.

Ключевые слова: статистические документы, податная документация, инвентарные описания, пространственная организация, и развитие, топография, социотопография, Острог, рыночная площадь, уличная сеть, предместья.

The article is devoted to the review of the informative possibilities of the Ostroh's descriptions of the last quarter of XVI, through the first quarter of XVII centuries while the investigation of the problems of urbanistics, historical topography and sociotopography. Author attempts to highlight the ways of local development of one of the biggest Volhynian cities of the mentioned time period.

Key words: statistical documents, fiscal documentation, inventory descriptions, local organization and development, topography, sociotopography, Ostroh, emporium square, street system, suburbs.

Одним з поширених напрямків дослідження в сучасній історичній науці є урбаністична тематика, в тому числі й такий її аспект, як історична топографія та соціотопографія. Цей напрям історико-

географічних досліджень в тій чи іншій мірі знайшов застосування для цілого ряду українських міст та регіонів. В той же час, дослідники відзначають помітне відставання української науки в дослідженні даного проблемного комплексу від європейської науки [8, с. 507]. Застосування соціотопографічного підходу повинно спиратися чи, можливо, й здійснюватися одночасно з розглядом перш за все соціальної та історико-демографічної проблематики. Для ранньомодерної Волині, незважаючи на досить добру вивченість міської проблематики, її подальше вивчення залишається актуальним. Практично відсутні комплексні дослідження з історії окремих міст і містечок Волині, в тому числі й Острога [9, с. 88].

Для вивчення організації населення та його структури використовуються різноманітні категорії історичних джерел. Але визначальне місце в їх структурі посідають джерела описово-статистичного характеру, перш за все – інвентарні описи, оскільки саме вони подають одночасове («одномоментне») та досить повне описання того чи іншого об'єкту. Поіменний перелік мешканців міських та сільських поселень, зазначення в багатьох випадках роду їхніх занять створюють можливості дослідження проблем історичної демографії, соціальної та економічної історії. В той же час, дослідники відзначають цілий ряд недоліків, характерних для даного виду джерел. Зокрема, на думку О.І. Барановича, по-перше, охоплення в них незначних територій та можливість робити на їх основі лише вибіркові спостереження, а по-друге, складність в інтерпретації, пов'язана з особливостями фіксації відповідної інформації в самих інвентарях [6, с. 198-232]. В даному випадку йдеться, скоріше за все, про більш широкий дослідницький контекст, коли ставиться завдання вивчення історико-демографічних та соціально-економічних проблем в рамках значних територіальних меж – повіт, земля, воєводство, історична область, а не конкретних адміністративно-господарських одиниць чи їх складових частин – поселень, ключів, волостей, які й відображаються в інвентарних описах.

Історико-демографічні проблеми посідають важливе місце у розкритті ходу та особливостей всіх без винятку сторін історичного процесу. В ряді випадків їх розгляд передує розгляду тих чи інших питань. Але в першу чергу пов'язані вони з вивченням соціально-економічної історії, і не лише значним співпаданням об'єктів дослідження, а й першочерговою зацікавленістю одними й тими ж категоріями джерел та великою мірою використанням дуже близького методичного забезпечення. В зв'язку з цим можна говорити й про

тісну пов'язаність історико-демографічної проблематики не лише з конкретно-історичними, а й з джерелознавчими дослідженнями статистичних документів. Саме завдяки тому, що історики звернули увагу на такі джерела XVI – першої половини XVII ст., було введено до наукового обігу, в тому числі й археографічно освоєно [1; 5; 16; 22-23; 25-27], цілий ряд джерел статистичного характеру з історії українських земель, дано їх джерелознавчу характеристику та виявлено інформативні можливості [5, с. 5-11; 11, с. 51-52; 12, с. 69-98; 13, с. 126-137; 24, с. 6-29], покладено початок і створено підстави широкого застосування методів статистики в історичних дослідженнях. Сама увага до такого різновиду (обліково- чи описово-статистичні) історичних джерел, безперечно, пов'язувала соціально-економічні та історико-демографічні дослідження вже на початковому етапі їх наукового розвитку. Значна увага до демографічної проблематики в працях О. Яблоновського, М.Ф. Владимирського-Буданова, О.І. Барановича та ін. мала наслідком наступне її пов'язання та певною мірою підпорядкування конкретно-історичній тематиці. Таке поєднання соціально-економічної та історико-демографічної тематики сприяло проблемному урізноманітненню досліджень українських та зарубіжних істориків. Це в подальшому знайшло вияв у типологічних дослідженнях [19, с. 79-99; 20, с. 233-253], розгляді соціотопографічних питань [10, с. 247-313] тощо, але для окремих частин Волині та волинських міст ці аспекти залишаються вивченим недостатньо. Завданням даної статті є показ інформативних можливостей описово-статистичних джерел для вивчення розвитку просторової організації Острога.

Основною категорією описово-статистичних джерел для другої половини XVI ст. є податкові документи, збережені за 70 – 80-ті рр. Відомим і справедливим є висловлений О.І. Барановичем джерелознавчий висновок про те, що, незважаючи на характер та вірогідність їх інформації, за відсутності інших джерел крім реєстрів поборових, доводиться використовувати їх [5, с. 7]. Низька вірогідність цих документів стосовно історико-демографічних досліджень зауважувалася і пізніше [13, с. 170]. При цьому, правда, відзначалася їх практична невивченість [13, с. 170]. Одним з найбільших недоліків поборових реєстрів є неповнота свідчень. До причин цього можна віднести характерне не тільки для XVI – XVII ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платником, а також цілком логічні підозри стосовно сумління поборців [2, с. 49-58].

Поборова документація представлена поточними (первинними) матеріалами, які засвідчували виконання платежа – квитами та рекогносціями. Зберігалися вони як у землевласника (платника податку), так і в Скарбі. На їх основі поборці створювали власне реєстри – сумаріуші. Співвідношення інформації перших та других є важливою з точки зору визначення вірогідності проблемою, яку через джерельні втрати повністю стосовно українських земель розв'язати навряд чи можливо. Слід відзначити, що невелика частина волинських первинних поборових документів за 70-80-ті рр. XVI ст. збереглася [18]. З часом, особливо в першій половині XVII ст., точність поборових реєстрів суттєво погіршується, а стосовно Волині вони не збереглися, за винятком копій первинних документів, які в шляхетських маєтках відігравали роль господарських документів внутрішньодоменіального значення. Прикладом цього може бути реєстр вибирання побору з сіл Острозької волості 1604 р. [3, с. 110-112; 14, с.47-68] та, можливо, окремі господарські документи по Заславщині. В соціально-економічних та соціотопографічних дослідженнях міст Волині такі первинні документи майже не використовувалися.

Свідчення поборових реєстрів є в більшості випадків занадто узагальненими для більш-менш детального вивчення соціальної структури міст. Вони, та й то не в усіх випадках, дають можливість тільки встановити кількісні показники професійної належності міщан. В ряді випадків вони могли подаватися в сукупності по ряду поселень, як це представлено по Острогу в сумарному реєстрі 1570 р. Тут дані по ньому подано разом з містами Янушпіль, Рівне, Берездів, Жорновно, Шульжинець, Колодне, Красилів, Полонне, Чернехів та їх волостями [25, с. 14-15]. Наступні за часом і збережені поборові сумаріуші дають можливість виділити як категорії міських будинків, так і загальну структуру Острога та його населення. Реєстр 1577 р. виділяє ринкові (43), вуличні (79), зарічкові («za rzeką», 46) будинки, а також мешканців Бельмажа [25, с. 37]. Реєстри 1583 та 1589 рр., які відобразили усталення системи збору податків на основі попередніх поборових реєстрів, подають скупіші свідчення, оскільки не містять даних про міську структуру, а відзначають тільки категорії будинків та кількість міщан за характером занять [21, к. 1; 25, с. 80]. Поборові реєстри не в усіх випадках відображають чисельність єврейського та, особливо, татарського населення Острога, як і проживаючої на території пригородку шляхти.

Інвентарні описи, які для Острога збереглися з початку XVII ст., є набагато ґрунтовнішим джерелом історико-демографічної та топо-

графічної інформації. Вони містять описання всіх міських елементів та розташування в них населення, фіксують привілейовані категорії населення та національні громади, які відсутні в податковій документації. З іншого боку, інвентарі не дають можливості в усій повноті визначити професійну належність міщан. В історії Острога своєрідним рубежем був 1603 р., коли місто втратило власницьку єдність і було розділено на дві частини – правда, в дійсності ця єдність певний час зберігалася в зв'язку з опікою кн. Я. Острозького над родиною його покійного брата. Завдяки поділу 1603 р., власне, й було створено інвентар Острога, оскільки було необхідно чітко розмежувати й зафіксувати міську територію відносно двох власників. Решта описів Острога (інвентарі 1620 та 1621 рр.) було створено в зв'язку з успадкуванням володінь Януша та Олександра Острозьких.

Найдавніші сумарні поборові реєстри відображають міську просторову організацію в загальнодержавних податкових категоріях і з точки зору розгляду міської просторової організації недостатньо повно. На їх основі можна виділити тільки такі просторові елементи Острога, як ринкова площа, вулична міська мережа, Застав'я (саме майбутнього Нового міста, очевидно стосуються згадані в реєстрі 1577 р. будинки за рікою з городами [25, с. 37]) та Бельмаж. Варто зазначити, що цю, досить детальну, як на сумарії, інформацію містить тільки реєстр 1577 р., а в подальшому відбувається її узагальнення з відповідною втратою якості.

Податкові категорії Острога в поборових реєстрах

Податкові категорії	1577	1583	1589
Ринкові будинки	43	16	16
Вуличні будинки	79	220	220
Будинки за рікою з городами	46		
Будинки убогі ремісників	101		
Товариші ремісників	28		
Перекупні і перекупки і від домів та городів	19		
Городники на Бельмажі	11		
Городники	9		
Убогі халупи		47	47

Ремісники		46	47
Перекупники		32	32
Дими		30	30
Городи		130	120
Коморники		17	17
Священики		4	4
Млинові кола		6	6
Солодовні		2	2

Свідчення поборових сумаріїв створюють враження, що за короткий час після остаточного переходу Острога до рук кн. В.-К. Острозького населення міста суттєво, більш як у півтора рази зросло, що не могло не позначитися й на організації самого міста. Але в дійсності за цей час таких змін не відбулося, а йшлося виключно про зміни в упорядкуванні та подачі поборових свідчень. Єдине, що може свідчити про початок кардинальної зміни в просторовій організації Острога – різке зменшення чисельності ринкових будинків, з яких міщани сплачували державний податок. Йшлося, очевидно, про початок перебудови ключової для будь-якого тогочасного міста ділянки, якою була ринкова площа. Якщо дані поборових реєстрів пояснюються даним припущенням, то можна вважати, що остаточно утвердившись в Острозі, кн. В.-К. Острозький одразу ж розпочинає «ре-локацію» як перепланування міста. Адже, як вважає А. Заяць, локація, а в цьому випадку йдеться саме про новоосаджувані міста, включала в себе як один з етапів розмітку поверхні, а розпочиналася вона з місця, яке відводилося під ринкову площу, основного компонента просторової структури міста [9, с. 108-110]. На той же час в Острозі, скоріше за все, припав і початок будівництва нових замкових споруд, а на пригородку – приміщень Академії та її складової – друкарні. Таким чином, можна вважати середину 1570-х рр. початком реорганізації міського простору Острога [4, с. 5-6]. Коли йдеться про острозький Ринок, то ці дії нового власника були також підготовкою до будівництва тут адміністративних та господарських приміщень – ратуші, вагової, торгівельних та житлових приміщень тощо, що певною мірою відобразив і привілей 1585 р. [15, с. 112-113]. В будь-якому разі, не тільки головна відтепер резиденція князя та його найближчого оточення, замок та пригородок, але й місто, де вона знаходилася

ся повинно було змінити свій зовнішній вигляд у відповідності до стану та статусу власників. Можливо, вплинули на початок міської перебудови й татарські напади на Волинь 70-х років XVI ст., частина з яких спеціально спрямовувалася на володіння Острозьких. Такими були наїзди 1577 та 1578 рр.; Острожчину міг зачепити й набіг 1575 р., коли татарський кіш було розташовано біля Синяви. Ці набіги мали наслідком тривале звільнення цілого ряду маєтностей Острозьких від сплати побору – на вісім років.

Як уже зазначалося, острозький ринок на рубежі 70 – 80-х рр. XVI ст. почав змінюватися і зовнішньою ознакою цих змін було зменшення кількості розташованих тут будинків. Можливо, це супроводжувалося й зменшенням його площі. Прямої вказівки на це джерела не містять, окрім згадки в інвентарі 1621 р. про те, що лише один ринковий будинок було знесено «для муру». Можливі значніші розміри Ринку до цього часу знаходять прояв не тільки в більшій кількості будинків, але й у його чіткому прагматичному – торгівельному – призначенні для забезпечення чотирьох річних ярмарків, проїзду купців, розташування прибуваючих на торги купців та продавців, в тому числі й з інших частин самого міста та сіл волості. Саме до часу створення поборових документів, які дійшли до нашого часу і стосуються 70 – 80-х рр. XVI ст. відносяться значні успіхи в урбанізації південно-східної Волині (Старокостянтинів, Базалія, Остропіль, Шульжинці, Красилів та ін.), де до цього існувало практично два значніші міські центри – Остріг та Полонне. Це певною мірою послаблювало ярмаркове навантаження на Остріг і створювало підстави для трансформації значення ринкової площі із суто торгівельного – розташування якомога більшого числа приїжджих купців не тільки на самій площі, а й у найближчих, ринкових, будинках, – у торгівельний, представницький, адміністративний тощо осередок міста.

До цього треба додати пов'язаність Ринку з попереднім, «руським», характером торгової площі та навколишніх будинків як міського посаду. Про це може свідчити назва однієї з міських вулиць – Зарванська, тобто розташована за ровом. Йдеться, скоріше за все, про рів, який первісно відокремлював посад, а згодом разом з розташованими за ним територіями був включений до складу міста в зв'язку з розвитком та розбудовою останнього. Це узгоджується і зі збереженнями до сьогодні особливостями острозького ландшафту. Розширення середмістя і перенесення міських укріплень розділило стару на дві чи, що ймовірніше, створило нову, Зарванську за містом, вулицю, а в подальшому – Зарванське чи Татарське передмістя.

В усіх випадках, коли йдеться про острозький Ринок, дослідники зупинялися на простій фіксації кількості ринкових будинків, не зосереджуючи дослідження на розвитку самої забудови Ринку [4, с. 4-7; 7, с. 518-541]. Свідчення про це містяться в документах XVII ст., які відобразили зміни як останньої чверті попереднього (XVI ст.) часу, так і першої чверті XVII ст. Це описи Острога, які були створені в ході підготовки та проведення маєткових операцій з Острогом та волостою – поділами та успадкуваннями. Так, дільчий акт 1603 р. вперше для Острога подає перелік ринкових будинків за сторонами (переями) площі. Сама ринкова площа представляла собою чотирикутник неправильної форми, з якому три сторони були приблизно однакової довжини, біля вісьмидесяти метрів, а четверта, північно-західна, паралельна міському мурові від Луцької брами до пригородку, дещо довшою – близько дев'яноста метрів [розраховано за: 17, с. 34]. Отже, на 1603 р., який значною мірою підсумував розвиток Острога за кн. В.-К. Острозького, на ринковій переї, паралельній замковій горі (зліва від вулички з пригородку) знаходилося сім будинків [14, с. 75, 89]. Серед них не відзначено жодної кам'яниці. Права від спуску з пригородку ринкова перея налічувала всього п'ять будинків (в тому числі відзначено рогову кам'яницю Яна Муляра), а на третій, дотичній до неї – сім будинків (в тому числі зафіксовано рогову кам'яницю Мартина Аптекаря) [14, с. 79-80, 95]. На четвертому, найдовшому, боці площі знаходилося всього два будинки, кам'яниця Яцька Жида та дім Василя Кокорики [14, с. 79, 95]. Характер ринкових будівель – дім чи кам'яниця – акт 1603 р. відзначає лише в окремих випадках, а саме, якщо вони виступали свого роду маркерами, позначаючи початок чи кінець переї; тому відзначена в ньому кількість мурованих ринкових будівель (три) є мінімальною з можливих. Та обставина, що для окремих помешкань-маркерів вжито термін «дім», свідчить про те, що так чи інакше значна частина ринкових будинків ще не була мурованою. У той же час, наявність дерев'яної забудови створювала резерв території та давала можливість подальшого перепланування ринкової площі, що й засвідчили описи 1620 та 1621 рр.

Окремої уваги заслуговує незабудованість найбільшої з ринкових переї. На ній і в 1620 р., як і в 1603 р., знаходилося всього два будинки. Збільшення загальної чисельності ринкових будинків аж ніяк на ній не позначилося. Така ситуація, очевидно, була пов'язана з природними чинниками, так як незабудована частина знаходилася на території біля якої знаходилася зволожена в деякі періоди часу ділянка

ка: саме тут, під пригородком, проходила «весняна вода, названа Невісткою» [14, с. 91]. Але більш важливу роль відіграла відкритість острозького Ринку у випадку проведення ярмарків, бо майже вдвічі (чи й більше) могла збільшити реальну торгову площу порівняно з власне ринковою. Можна припустити, що у випадку Острога поняття Ринок було двозначним: з одного боку, це обмежена чотирма сторонами-переями забудована структуровизначальна частина міста, а з другого – більша за площею торгова ділянка. Де були розташовані будинки відкритого боку Ринку без даних археологічних розкопок (якщо вони дадуть якісь результати в даному випадку) говорити складно. Вони могли знаходитись у відкритій низині, залишаючи незабудовані ділянки біля обох будинків, або у куті площі, з якого починалася вулиця Луцька. Останнє є більш ймовірним, зважаючи на естетичне вирішення головного компоненту головного міста князів Острозьких.

За час від 1603 р. до 1621 р. кількість ринкових будинків загалом суттєво не змінилася [7, с. 526-527]. Виняток становила тільки призамкова, розташована зліва від виїзду з пригородка, перея. Вона за поділом 1603 р. перебувала у володінні кн. Януша Острозького. Тут відбулося збільшення числа будинків вдвічі: замість семи будинків станом на 1603 р. було вже чотирнадцять будинків у 1621 р. [7, с. 527; 14, с. 296]. Але важливим є не просто збільшення кількості будинків, а те, що при цьому розміри переї залишалися практично незмінними. Кінець цієї переї упирався у незакриту сторону ринкової площі і вона могла збільшуватися, виходячи за просторові межі площі, утворювані пересіченням її сторін. Але в дійсності так не було і зростання числа будинків на цій переї відбулося практично повністю в межах її розмірів на 1603 р. – отже, не вдвічі, а в два з половиною рази. Таким чином, можна говорити про те, що відбулося ущільнення забудови. Про це свідчать такі дані описів 1603 та 1621 рр.: 1) на час поділу Острога крайнім будинком переї був будинок Васька Кокорики (Кукурихи), а четвертий та п'ятий належали Жигмунту [14, с. 75], 2) на 1621 р. дім Томаша Жигмунтовича був уже дванадцятим, 3) у 1603 р. після будинку Жигмунта та у 1621 рр. після дому Томаша Жигмунтовича залишалася однакова кількість будинків (два), які й завершували перею. Це можна вважати не просто кількісним зростанням, а якісною зміною, яка означала остаточну парцелізацію цієї сторони ринкової площі, оскільки на один будинок по фасаду припадала відстань близько шести метрів і подальше ущільнення було неможливим. Майже половина будинків (шість) на-

лежала шляхті, помешкань якої за два десятиріччя до цього за межами пригородку не було. Такий висновок можна зробити на основі застосування слова «пан» до власників будинків, що, можливо, не завжди стосувалося шляхти. Тому дійсна кількість шляхетських будинків могла бути й меншою, оскільки паном названо Томаша Жигмунтовича та ландвійта (останнім на 1621 р. був Войтех Недзведський [7, с. 524] – можливо, шляхтич). Три будинки були кам'яними, а відтак остаточна перебудова переї ще до кінця доведена не була. На ринковій переї кн. Я. Острозького, на відміну від інших трьох, які за поділом відійшли до його брата, кн. О. Острозького, не було жодного єврейського будинку. Окрім того, частина міста між Ринком та Загороддям могла бути резервом для наступного розвитку вуличної забудови.

На жаль, у створенні описово-статистичних джерел з історії Острога існують тривалі, двадцятирічні (1583/1589 – 1603, 1603 – 1620/1621, 1620/1621 – 1629 – 1654 рр.), перерви; тому говорити про конкретні зміни у просторовій організації в ці проміжки часу важко. Можна стверджувати, що такий-то конкретний документ зафіксував відповідний стан речей. Отже, на час переходу Острога до кн. В.-К. Острозького в місті існувало всього кілька вулиць та розташованих поза середмістям комплексів. Уточнити просторову організацію міста, від якого виходив кн. В.-К. Острозький приступаючи до його перебудови, поза свідченнями сумарних реєстрів з організації міського простору може допомогти первинний поборовий реєстр Острога 1576 р. [14, с. 47-53; 18, арк. 598-601 зв.]. Його кількісні свідчення тотожні даним з сумаріуша 1577 р., але уточнюють деякі моменти, зокрема – якісні показники. Так, він не просто вказує на наявність вуличної забудови, але й вказує їх назви: Зарванська в місті та Зарванська поза середмістям (йдеться про Зарванське передмістя), перед замком від шпиталю та незгадані в реєстрі Жидівська і Татарська (якщо вона на цей час виділилася з Зарванського передмістя). Таким чином, можна побачити, що на цей час всі острозькі середміські вулиці концентрувалися навколо замку та окольника-пригородку і розташованого під ним з північного сходу Ринку. Показовою, як зазначалося, в цьому відношенні є назва міської вулиці Зарванської, тобто – розташованої за ровом (вбік від неї і відходила, скоріше за все, вулиця Жидівська). Здається, це було відображення давнішої просторової організації, коли місто складалося з замку, між яким та рікою знаходилася міська ділянка (вулиця від шпиталю під замком 1576 р.) окольника-пригородку та ринку-посада, відділеного від наступного за часом створення міського елемента, Зарванської вулиці, укріпленнями (в тому числі – й ро-

вом). За цими міськими елементами розташовувалася найдавніша острозька національна ділянка – Жидівська вулиця (до перебудови міста вона могла лежати за межами середмістя), в поборових реєстрах безпосередньо не представлена, а також передмістя, де проживали татари. Варто зауважити, що ці міські ділянки на першу половину XVI ст. не могли захищатися міськими чи передміськими фортифікаційними засобами, можливо, й не потужними, але достатніми для простіших оборонних потреб. Можна припустити наявність міської забудови та укріплень над ринковою площею на Красній гірці, без чого Ринок був би практично повністю незахищеним. Первинний поборовий реєстр називає і такі відділені природними обставинами частини міста, як «за Мишанкової мостом», «за річкою Вілією» та Бельмаж. Згодом перша, очевидно, змінила назви на Заріччя, а друга – на Застав'я, яке протягом останньої чверті XVI ст. з передмістя поступово перетворювалося на окреме місто-пригород.

Якщо на 1576 р. міські вулиці концентрувалися навколо ринкової площі, то на 1603 р. вулична забудова поширилася територію між Ринком та Луцькою вежею, на Красну гірку, та на низинну прирічкову частину міста. На першій розбудовуються та утворюються вулиці Луцька, Красна гірка та Пречниця – це, очевидно була заміна кущової забудови на вуличну, а на другій – Низька, Гнила та парканна забудова. На час поділу Острога кн. О. Острозькому відходила менша кількість вулиць, але більша чисельність як ринкових, так і вуличних будинків (і це – не рахуючи будинків на греблі, яку також можна вважати вулицею, та Застав'я). В той же час, можливостей для подальшої забудови в середмісті мала частина, яка відійшла кн. Я. Острозькому; не могло не сприяти цьому й те, що йому на якийсь час перейшов контроль над усім містом. Це знайшло відображення в інвентарях різних частин Острога 1620 та 1621 рр. В частині кн. О. Острозького за майже двадцятирічний період з'явилася тільки одна нова вулиця, а скоріше, друга сторона парканників – навпроти паркану (про розвиток передмість, на жаль, інвентар свідчень не містить), тоді як в частині його брата – вісім, в тому числі – навпроти паркану.

На початок XVII ст. маємо загальне усталення вуличної мережі міста та розбудову його «пригородків» – нових міст та передмість. Такими містами стають Застав'я (Нове місто Остріг) та Межиріч, а через два десятиріччя – ще й заснована Ганною-Алоїзою Ходкевич Кароліна. Вся сукупність міських поселень Острозької волості, кожне з яких, незважаючи на тісні зв'язки зі Старим Острогом – хоча б, щонайменше, через близьке розташування, було самостійним місь-

ким організмом, є предметом окремого розгляду і тут не заторкується. Передмістями Острога у 1603 р. були Зарванське, Загороддя, Завалля, Бельмаж, Хорноща, Заріччя, двоє Тиновців, Залужжя, Губина Воля [14, с. 74-102]. На 1620-1621 рр. кількість передмість, скоріше за все, не змінилася, хоча й відбулися поява нових та об'єднання деяких. Очевидно, всі вони були адаптовані до складу та організації міста і в даному випадку, коли використовується термін передмістя, йдеться, скоріше, про їх просторово-географічне відокремлення від міського ядра і невключеність в систему міських мурів.

Найбільшої уваги, в даному випадку, заслуговує Загороддя, поперше, через саме його новаційний характер (решта – чи майже всі інші – існувала в більш чи менш розвинутому чи розгалуженому вигляді ще на 70 – 80-ті рр. XVI ст.), а, по-друге, через специфіку його населення та особливості розвитку протягом перших десятиріч XVII ст. Воно займало значну територію від низини («долини») між Луцькою та Загородською брамами і тяглося аж до Межиріча [14, с. 77, 91]. На Загородді на час поділу володінь кн. В.-К. Острозького мешкали (чи мали будинки) війт, князівські возниця та кухар, замковий воротний, воротний (очевидно, міський), замковий коваль, пушкар, ревізор, стрілець, два садівника, муляр, тесля та пекар. Більшість з них прямо були пов'язані з князівським двором чи адміністрацією. Привілейованого (управлінського) становища не могли не мати й проживаючі на Загородді особи шляхетського чи боярського, очевидно, походження – Горський, Пясецький, Калуцький, Ковнацький (вже згаданий стрілець), Саскович, Грабович та Реїна Вдова. На Загородді проживала помітна кількість представників духовенства: шість священників, диякон, а також попович [14, с. 77, 91]. Зважаючи на значні розміри цього передмістя та невелику кількість його мешканців можна припустити, що кожен з них або якась їх частина володіла не тільки і не стільки будинками, а земельними ділянками, які, зважаючи на статус більшості проживаючих тут, можна вважати юридиками з сільськогосподарськими угіддями при них. Окрім того, Загороддя становило ще одну, ігноровану дослідниками, лінію міської оборони, яка прикривала і місто, і пригородок, а отже і замок у вузькому розумінні, аж до водної перепони, яка відділяла Остріг від Межиріча – річки Збитенка. Сільськогосподарські угіддя давали можливість у майбутньому за їх рахунок збільшувати населення та розбудовувати нові будинки цього пригороду. Очевидно, можна говорити, що така можливість була закладена в це передмістя кн. В.-К. Острозьким. Про те, що на 1603 р. воно мало укріплення

свідчить факт наявності за цією частиною Острога – і текстуально згідно з актом поділу, і логічно, оскільки для інших частин міста захисних валів потрібно не було – пригороду під назвою Завалля, яке на 1621 р. вже не існувало, очевидно, об'єднавшись із Загороддям з можливими відповідними змінами характеру укріплень та розширенням чи перенесенням валів. На користь цього може свідчити співпадання кількох імен та занять мешканців цих передмість у 1603 та 1621 рр. (Тимош – Тимошевич, Сенько – Сенькович, рибак князівський – замковий, плитник – плитник).

Таким чином, можна вважати, що створення Загородського передмістя кн. В.-К. Острозьким було спробою створення своєрідного адміністративного осередку як продовження пригородку. В приватних містах волосна адміністрація могла мати будинки в самих містах, але переважно – в пригородках-окольниках, які мали представницький характер. Розгалужені володіння кн. Острозьких вимагали значної кількості управлінців, контролерів-ревізорів та службників, для чого й було, очевидно, створено таке передмістя, як Загороддя. Окрім того, воно могло (чи, скоріше, мало) стати також центром церковної адміністрації щонайменше для володінь кн. Острозьких, а, зважаючи на те, що Остріг був одним з центрів єпископства, резиденцією владики, котрий мав помешкання в пригородку, а також в зв'язку з діяльністю школи, друкарні, наукового гуртка – можливо, трансформації і набагато ширшого характеру – як один з осередків митрополії. Тим більше, що територіально до Загороддя примикали володіння священників та діячів Академії на Бельмажі та Хорнощі [14, с. 78, 92].

Первинний реєстр 1576 р. хронологічно першим дає можливість розглянути і соціальний та професійний розподіл та розташування населення Острога. На Ринку мешкали міщани, які не займалися ні ремеслом, ні сільським господарством. Очевидно, це були представники купецьких родин, які могли посідати ключові посади в міських урядах. Для тих з них, хто зафіксований не тільки за іменами, а й за прізвищами, рід занять встановити неможливо. Шість ринкових будинків належало, очевидно, вдовам. Мешканці Зарванської та «Передзамкової» вулиць також не мали жодного земельного наділу і, відповідно, займалися також виключно торгівлею. За Мишайковою мостом, на Зарванській замській вулиці проживали ремісники. Помешкання ремісників в усіх випадках названі «убогими», що може свідчити в тому числі й про відсутність при них чи використовуваних їх господарями земельних ділянок. В той же час, якщо для Зарванської замської вони названі будинками («домками»), то для вулиці за

Мишайковим мостом – халупами. Ця, наче несуттєва, термінологічна відмінність була пов'язана, можливо, з дійсним станом будинків, оскільки в останньому випадку помітна кількість ремісників мала справу з вогнем, результатом чого могли бути пожежі і ймовірні часті знищення не тільки одного чи кількох будинків, а й всієї дільниці. Скоріше за все, саме в зв'язку з даною обставиною цей ремісничий осередок знаходився біля річки (за мостом) і, крім того, був відділений від сусідніх частин також водою. Так, на даній дільниці Острога проживали представники таких, пов'язаних з використанням вогню, ремісничих спеціальностей: два вуглярі, два коваля, два шабельники, один гончар [14, с. 50].

На обох «ремісничих» частинах Острога на 1576 р. найвищою – майже половина – була питома вага ремісників тих спеціальностей, які були пов'язані з обробкою шкіри. Половина всіх ремісничих товаришів (підмайстрів чи учнів) також спеціалізувалася на обробці шкіри. Натомість, в середмісті не було жодного чинбаря (гарбаря, кожум'яки), окрім двох дуботоків [14, с. 47-53]. Чинбарі більш-менш рівномірно мешкали на обох вулицях, а дуботоків – на Зарванській замській, скоріш за все, в її кінці, недалеко від річки. Тільки три різники, які проживали на Зарванській замській вулиці, навряд чи могли забезпечити потреби такої кількості ремісників у шкірі (невичиненій). Більшість ремісників, які займалися чи були пов'язані з обробкою шкіри, могли одержувати її від купців. Зважаючи на наявність у складі Острозької волості на 40-ві роки XVI ст. волоських сіл, можна вважати, що якась частина шкіри надходила з найближчих міських околиць. В подальшому спеціалізація острозьких ремісників-шкірників поглиблюється і стає поширеним чинбарство (гарбарство), первинна обробка шкіри. Інвентарі XVII ст. настільки повних свідчень про професійні заняття мешканців Острога не містять, хоча й можуть бути використані для розгляду проблеми у зазначений проміжок часу.

Ще однією відмінністю між податковими даними за 1577 р. та 1580-ті рр. є поява оброблюваної міської землі, переважно невеликими ділянками-городами; на 1577 р. вони перебували в руках мешканців зарічного передмістя (городи), невідомо де проживаючих (можливо, також за межами середмістя) городників та бельмазьких передміщан-городників, а також – перекупників. Мешканці Острога користувалися на 1577 р. вісімдесятьма п'ятьма городами. На 80-ті роки їх кількість зросла в півтора рази, але також з'явилася невластива для міст категорія димів. Під ними, можливо, малася на увазі т. зв. міська рілля, але більш ймовірним є те, що дими стосували-

ся підданих-неміщан, які поселялися на новостворюваних міських (радше – приміських, передміських) районах. Такими могли бути тільки дві приострозькі ділянки: або майбутнього Застав'я, або майбутнього Загороддя та сусіднього з ним Бельмажа та Хорнощі.

Отже, джерельна база історико-демографічних та соціотопографічних досліджень Волині, не в останню чергу доволі добре забезпечених різноманітними групами документів, XVI – першої половини XVII ст. включає в себе різноманітні категорії описово-статистичних та актових джерел. На основі джерел описово-статистичного характеру можна говорити про напрямки розвитку просторової організації Острога та спрямовані на його розбудову заходи власників. Результатом були як розбудова середмістя, так і інтенсивний розвиток передміської частини, окремі частини якої повинні були відігравати роль або нових міських осередків, або нових управлінських центрів. Залучення всієї сукупності джерел описово-статистичного характеру, які в силу різних причин становлять основу джерел історико-демографічних та соціотопографічних, для дослідження проблем історії міських осередків досі залишається нереалізованим в українській історіографії. Їх використання дозволяє розглядати різні аспекти історії Острога, а на його прикладі – й загалом волинського аспекту даної проблематики.

Примітки:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – II; 85; 647; XII с.; 1890. – Ч. VII. – Т.2. – III; II; 210; 644 с.
2. Атаманенко В.Б. Вірогідність поборових документів XVI століття / В.Б. Атаманенко // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 1. – С. 49-58.
3. Атаманенко В.Б. Описи Острожчини кінця XVI – початку XVII ст. як історичне джерело / В.Б. Атаманенко // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 106-116.
4. Атаманенко В.Б. Статистичні джерела з історії Острога XVI – XVII ст. / В.Б. Атаманенко // Матеріали V історико-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1994. – С. 4-7.
5. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О.І. Баранович. – К., 1930. – 155 с.
6. Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. / А.И. Баранович // Исторические записки. – Москва, 1950. – Т. 32. – С. 198-232.
7. Вихованець Т. Острозький Ринок: топографія та соціальна структура / Т. Вихованець // Наукові записки (Національний університет «Острозька Академія»): Історичні науки. – Острог, 2006. – С. 518-541.

8. Дашкевич Я. Вступне слово / Я. Дашкевич // Історична топографія і соціотопографія України. – Львів, 2006. – С. 507 – 509.
9. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.
10. Капраль М. Національні громади Львова XVI - XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / М. Капраль. – Львів, 2003. – 440 с.
11. Кіку І.О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. / І.О. Кіку // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – С. 50-52.
12. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело / М.Г. Крикун // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 69-98;
13. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Н.Г. Крикун // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С. 126-137.
14. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – 383 с.
15. Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1 – 155 с.
16. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. второй. – 192 с.
17. Ричков П. А. Ринкові площі міст Волині XV-XIX ст. Архітектурно-планувальне вирішення / П.А. Ричков // Тези республіканської конференції, присвяченої «Атласу історії культури Волинської області». 11-13 грудня 1991. – Луцьк, 1991. – С. 32-35.
18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 44 «Вінницький градський суд». – Оп. 1. – Од. збер. 1.
19. Яковенко Н. М. Структура шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Н.М. Яковенко // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 79-99.
20. Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 roku / Z. Anusik // Przegląd historyczny. – 1985. – T. LXXVI. – Zesz. 2. – S. 233-253.
21. Archiwum Główny Akt Dawnych. – Archiwum Skarbu Koronnego. – №31.
22. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V. – 2; С; 227 s.
23. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. VI. – 1; CIX; 153; VIII s.
24. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1883. – Т. XII. – 2; 172; 334 s.
25. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – II; 128; 307; XLVI s.
26. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – Т. XVIII. – Cz. I. – 252 s.
27. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1903. – Т. XX. – II; 89; 185; II; XXVI s.